

Kovács Dóra

„Sehol semmi nem marad azon az tájon”

Háború és válságkezelés a Felső-Tisza-vidéken a 16. század végén

Az ecsedi Báthory István főispánsága alatti két évtizedben (1585–1605) Szabolcs és Szatmár vármegyék társadalmát a hosszú török háború, a hajdúk, lengyelek, kozákok, tatárok és Mihály vajda embereinek dúlásai, éhínség, szárazság és pestis egyaránt sújtották.¹ Az állandósuló háború egy olyan válsághelyzetet teremtett, amely a jobbágyságtól a főispánig minden társadalmi státuszú lakost érintett a Felső-Tisza-vidéken. Ennek az elhúzódó válságnak mintegy pillanatfelvételt mutatja az az 1588-as keltezésű összeírás, amely a Szabolcs vármegyei jobbágyság panaszait gyűjtötte össze.² A sérelemjegyzék rámutat arra, hogy a köznép nem csupán a háborúk alatt betörő idegenektől szenvedett, a hadjáratok közötti békeidőben sem lelhetett nyugalomra. Az alábbiakban a sérelemjegyzék elemzésével mutatom be, hogy milyen következményekkel járt a fennálló krízishelyzet a Felső-Tisza-vidéken, és hogy ennek javítására milyen megoldási kísérletek jelentek meg különböző társadalmi rétegekben, illetve igazgatási szinteken.

A jobbágyság helyzete: az 1588-as szabolcsi gravámen

1588-ban a Szabolcs vármegyei közgyűlés határozatban hagyta meg, hogy a megye küldöttei írják össze a falvak panaszait, katonáktól elszenvedett sérelmeit. A megyei

¹ A Magyar Királyság a 16. század elejétől a 18. század első évtizedéig tartós hadszíntérré változott, aminek súlyos következményei voltak a magyar gazdaság és társadalom fejlődésére is. (H. NÉMETH, 2001. 132–133.) Ugyanakkor akadtak az országnak olyan régiói, amelyek egy-egy rövidebb időszakban különösen megsínylelték az állandó háborús állapotokat. Ilyen példa a 16. század végén Szabolcs és Szatmár vármegyék helyzete is. Az Alföld északkeleti peremén élő, a Magyar Királyság, az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom szorításában egyensúlyozó, militarizált társadalom szinte napról-napra élt, rendkívül mobilis volt, és épp ezekben az évtizedekben rendszeresen elsöpörte egy-egy embertelen hadjárat.

² Habár a sérelemjegyzék Szabolcs vármegye falvait vette sorra, Szatmár vármegye, mint látni fogjuk, hasonlóan érintett volt a felsorolt panaszokban.

tisztviselők a panaszok rögzítését összekötötték egy dikajegyzők elkészítésével is.³ Az így keletkezett sérelemjegyzék az első Szabolcs vármegyében készített összeírás volt, ezért a vármegyei működés tekintetében is jelentős dokumentum. Az összeírás elkészítésének legfőbb oka az volt, hogy Szabolcs vármegyében ekkor már évek óta komoly terhet róttak a helyi lakosokra a végvárok ellátása és az ingyenmunkák (*gratuitus labor*). Míg a szatmáriaknak a korszakban Ecsed, Erdőd és Szatmár várát kellett ellátniuk, addig Szabolcs vármegyében Kállóról kellett gondoskodni. A 16. század végére állandósultak a vármegyei panaszok a kállói katonákkal szemben, ugyanis nem csupán a végvár költségeit fedezendő adó, hanem a katonaság túlkapasai is kiszipolyozták a vármegye erejét. A Felső-Tisza-vidéket ráadásul 1585-től kezdve három éven keresztül nagy szárazság sújtotta, így a rablók és fosztogatók már egy eleve éhező és szűkölködő közösséget zsákmányoltak ki.⁴

A panaszokat rögzítő hivatalnokok, a vármegye négy szolgabírája (1588-ban név szerint Bekényi János, Jármí János, Kemecsey László és Pinkóczy János) a hatékonyság érdekében a falvak bíráinak vallomását hallgatták meg, csoportokban, a vármegye által kijelölt helyszíneken. Ilyen módon csaknem hatvan település képviselőinek meghallgatása történt meg. A szolgabírák községenként, narratív formában jegyezték fel a jobbágyok panaszait. A meghallgatás csoportos jellege ugyanakkor azt is eredményezte, hogy sok település csak az előttük valló falvak bíráinak vallomását ismételte, erősítette meg.

A gravámen legfőbb tanulsága, hogy a sérelmeiket felsoroló jobbágyok nyomorúságuk okát elsősorban nem az idegenek betöréseiben, hanem a végvári katonák dúlásaiban látták. A dobiak, a kiscigányok és szentmihályiak egységesen azt vallották: „*mi a sok kóborlók miatt pusztulunk el, nem az török miatt*”,⁵ hasonlóképp nyilatkoztak az egyekiek is: „*mi, egyekiek az mi hitünk szerint azt mondjuk, hogy mi az tokaji és kállai tisztek miatt ellehetetlenülve vagyunk*”.⁶ De a vencsellőiek panasza is egybeesett ezzel: „*szinte úgy félünk tőlük az tokaji vitéz németektől az katonáktól, mint az töröktől, az töröktől úgy nem félünk, mint az ő felsége tokaji vitézítől, sem az török miatt el nem pusztulunk, ha el kell pusztulnunk, hanem az tokajiak miatt*”.⁷ A sort még hosszan lehetne folytatni, hiszen a vallomást tevők többsége hangsúlyozta, hogy életüket elsősorban a német és magyar katonák dúlásai keserítették meg. Püspökladányról jegyezték fel a következőket: „*az katonák felől ilyen nyomorúságunk vagyon, kik nem csatázni jönnek alá az pogányságra, hanem minket és egyéb szegényeket nyúzni, fosztani és nyomorgatni, hogy hol négy s hol kettő s hol hat s holt tíz alá jönnek, mi azt sem tudjuk, urasok-e vagy uratlanok [...] sírova nézünk csak utána*”.⁸

A jobbágyok panaszában megjelent tehát a vád, hogy a végváriak békeidőben is járták falvaikat fosztogatás céljából. Ami a püspökladányiak vallomásából még kiemelendő, hogy az erőszaktevőket a falvak lakói sokszor még csak fel sem ismerték, a vallomásokban is többször panaszolták, hogy nem tudják, honnan jöttek,

³ Szabolcsi Gravámen, MNL SzSzBML IV. A. 1. Anno 1588. Fasc. 9. No. 16. (A továbbiakban Szabolcsi Gravámen.)

⁴ KOROKNAY, 2006. 19–20.

⁵ Szabolcsi Gravámen, Fol. 98; 103; 117.

⁶ Szabolcsi Gravámen, Fol. 79.

⁷ Szabolcsi Gravámen, Fol. 89.

⁸ Szabolcsi Gravámen, Fol. 112.

kinek az emberei, mely végvárhoz tartoznak. Más esetekben épp ellenkezőleg, a többször visszatérő katonáknak ismerték a nevét és tudták azt is, hogy kit szolgálják. A szolgabírák azonkívül, hogy feljegyezték, honnan érkeztek a támadók, a legtöbbször külön jelezték, hogy kinek a szolgálatában álltak. Nem hallgatták el azt sem, ha a fosztogatók Báthory István főispán birtokairól érkeztek, de külön hangsúlyozták azt is, ha „császár ő felsége vitézi” voltak az elkövetők. Azon túl, hogy a vallomást tevők szinte minden esetben elmondták, hogy a törököktől kevésbé szenvednek, mint a keresztényektől, distinkciót tettek a magyar és német vitézek között is. Mintha csak azt akarták volna hangsúlyozni, hogy honfitársaik sem kímélték őket jobban, mint a mégiscsak idegen császáriak.

A vallomások alapján az áldozatok személye sem volt mindig egyértelmű. Többször előfordult ugyanis, hogy a katonák nem csak jobbágyi, de nemesi jogállású falusiak javaira is rárontottak. A legszegényebb, egytelkes vagy armalista nemeseket⁹ sokszor nehéz is lett volna megkülönböztetni a jobbágyoktól (kiváltképp a fosztogatás hevében),¹⁰ a falvak bírái és a vármegye szolgabírái mégis különös méltánytalanságként jegyezték fel a nemesek háborgatását. „Az nemes ember házána semmi szabadsága nincsen” – vallották a vencesellőiek, miután Ragyóczy András nemesember házába betörték a tokaji és kállói németek, marháját elhajtották, három jobbágyát agyonverték. A nemesek ellen elkövetett atrocitások nem merültek ki ingóságai eltulajdonításában és házuk feldúlásában, sokszor a személyük ellen is erőszakkal léptek fel a katonák. Gaváról jegyezték fel azt az esetet, amely során Csurri István nemesember feleségét szekereéről erővel leszállították, a szekeret elvitték, hogy szénát szállítsanak rajta Tokajba, mindeközben a nemesasszonynak gyalog, kisémmizve kellett hazatérnie útjáról.¹¹

A gravámen panasza alapján egyértelműen látszik, hogy a falusiakra rátörő katonák elsősorban élelemért jöttek. A juhot, tyúkot, ludat, disznót, marhát sokszor már helyben leverték, a falubeliekkel megsüttették és megették, amit pedig nem tudtak elfogyasztani, magukkal vitték. De ugyanígy vitték a vaját, túrót, sajtot, bort, gabonát, és megesett olyan is, hogy a juhokat megmetszették és a gyapjút elvitték.¹² Ahogy a szolgabírák lejegyezték: „az mit kaphattak élést mind lopva mind elvitték házunkból”.¹³ A támadásokat tehát jórészt a szükség diktálta; a környékbeli várak és katonaságuk ellátatlansága fenntarthatatlan állapotok eredményezett. Ezt támasztja alá, hogy az élelem mellett elsősorban szállításhoz szükséges szerzőt, lovat, szekeret vittek magukkal a katonák. Ezeket, ha vissza is hozták, a falusiak hiányukban akár hetekig nem tudtak dolgozni, és sokszor hiába is várták vissza, a túlzott használatból a szekerek tönkrementek, a lovak elpusztultak.¹⁴ A vallomásokból kiderül, hogy ezt megelőzendő a jobbágyok igyekeztek rejtve hagyni, titokban használni szerszámaikat. A téglási falubírák arról vallottak, hogy

⁹ Az egytelkes nemesek jogállásáról és helyzetéről lásd: NEUMANN, 2012. A korszakban a felső-magyarországiakhoz hasonló volt a helyzete a dunántúli egytelkes, kurialista, armalista nemeseknek is, ezekre a párhuzamokra lásd: DOMINKOVITS, 1999.

¹⁰ KOROKNAY, 2006. 21.

¹¹ Szabolcsi Gravámen, Fol. 92.

¹² Szabolcsi Gravámen, Fol. 77.

¹³ Szabolcsi Gravámen, Fol. 83.

¹⁴ Szabolcsi Gravámen, Fol 89.

szántani, örölni és szállítani csak úgy mernek, ha közben feleségeiket strázsának állítják, hogy figyeljék, nem közeledik-e katona,¹⁵ de voltak olyan települések is, ahol a jobbágyok csak az éj leple alatt merészkedtek ki a földekre vetni és aratni.¹⁶

Azontúl, hogy a végváriak a mindennapi szükségleteik fedezésére való élelmi-szert, szerszámokat vittek el leggyakrabban a falvakból, rengeteg panasz érkezett a jobbágyokkal végrehajtott ingyenmunkákra is.¹⁷ A jobbágyokat leggyakrabban őrlési munkálatokra kényszerítették, máskor kaszálásra, fa és széna szállítására, hordására. Ennek legsúlyosabb velejárója értelemszerűen az volt, hogy az ingyenmunkát végző jobbágyok a munka ideje alatt a saját földjeiken nem tudtak dolgozni, a falubelieknek sem emberük, sem szerszámuk nem maradt. A sanyargatások azonban nem merültek ki a *gratuitus labor* behajtásában. A gabonát nyersen mérték le és adták ki őrlésre a jobbágyoknak, ezután pedig azonos súlyú megőrölt gabonát vártak vissza – az őrlés során óhatatlanul keletkezett különbözetet a falubelieknek a saját gabonájukból kellett pótolniuk.¹⁸ A szállításhoz a jobbágyoknak saját szekérüket, lovukat kellett használni, az esetlegesen felmerülő vámköltségeket pedig szintén önerőből kellett fedezniük.¹⁹ A falusiak vallomásaikban kiemelték, hogy sérelmüket tetézte, hogy amit szép szóval kértek tőlük a végváriak, mindig megadták és emberséggel szolgáltak nekik, ez mégsem bizonyult elegendőnek.²⁰

A katonák ínséges helyzete ugyan indokot szolgáltathatott az élelmiszerek elrablására és az ingyenmunkák behajtására, nem magyarázhatta azonban azt a rendre előforduló verbális és fizikai erőszakot, amelynek a falusiak elszenvedői voltak. A falvakra szálló katonák a rablások, fosztogatások alatt az eljárásuk ellen szavukat felelő jobbágyokat és családjukat fenyegették, szidalmazták, nem ritkán meg is verték. Turán az egyik vallomást tevő bíró öccsével erőszakoskodtak: „*az Bornemissza László szolgálói megszállottak Turán, házára mentenek, egy malacot levertek, az öcsémet, az kivel egy vagyok, meg akarták ölni, hogy az malacáért szólt volt, annak felette rút, undok, fertelmes szitkokkal szidták*”.²¹ Hasonló helyzetben különös kegyetlenséggel jártak el a végváriak Balsán, ahol egy jobbágyot, aki tiltakozott a dúlások ellen „*úgy lötték az ajtó hasadékján, hogy esztendőnél többig szinte az szegény ember bele hogy meg nem gyógyult, úgy annyira, hogy az szegény ember megbénult bele, egyszersmind hét golyóbissal lötték őt meg*”.²²

Gyakran erőszakot váltott ki az is, ha a jobbágyok – akár szándékosan, akár akaratlanul – nem teljesítették a katonák követeléseit. Ilyen eset volt a turai bíróné,

¹⁵ Hasonló panaszt jegyeztek fel Vencsellőről is: „*Immár ugyan az mi élő földünk volna, arra nem merünk menni, sem gabonánkat hordani, sem kaszálni, avagy az mi keveset kaszáltunk azt hordani, szinte úgy félünk tőlük az tokaji vitéz németektől.*” Szabolcsi Gravámen, Fol. 90; 111.

¹⁶ Ahogy arról a szentmihályiak beszámoltak: „*Annak felette ugyanazt mondjuk, hogy mi inkább az német, magyar katonák miatt pusztulunk el az nagy ínségnek miatta, nem az török miatt, mert mi magunknak nappal nem merünk vetni az sok kóborlótól, hanem éjjel kell vetniünk, mert ha lovunkat kaphatja, mind addig is jár rajta, az míg akarja.*” Szabolcsi Gravámen, Fol. 98.

¹⁷ Az I. Ferdinánd által bevezetett adót, a jobbágyok végvárhoz szolgáltatandó ingyenmunkáját a rendek is megszavazták. Ezt általában a hadiadóval együtt szavazták meg és azt is rögzítették, hogy a vármegyék jobbágyai mely végvárnak tartoznak munkával. Vö. KENYERES, 2003b. 70; KENYERES 2003a.

¹⁸ „*Búzárt osztanak reánk és az szárazmalomban meg kell őrleni, az aszalásnak miatta, ha valami kevés hija leszen, az mienkből kell megelégténünk*” – vallották a pazabiak. (Szabolcsi Gravámen, Fol. 92.)

¹⁹ Szabolcsi Gravámen, Fol. 85.

²⁰ Szabolcsi Gravámen, Fol. 91; 95.

²¹ Szabolcsi Gravámen, Fol. 86.

²² Szabolcsi Gravámen, Fol. 93.

Varga Lukácsé is, aki szekerét nem adta át, mert ő maga használta, ezért a tokaji Rácz Ádám *„az szablyát kivonta, erősen megverte az szablya laposával, az hasának tartotta, azt mondta az bírónak, bestye lélek kurva, meg kell halnod, ilyen hatalmasságot cselekedett rajtok”*.²³ A katonák legsúlyosabb tettei között jegyezték fel, hogy nem egy alkalommal a faluról elhurcolt jobbágyokat átadták török kézre, többen soha nem is tértek vissza a rabságból.²⁴ Ilyen esetekről számoltak be vallomásukban a nagyfaluiak, püspökladányiak és a lökiek is: *„Az legényért immár egynéhány voltunk Pesten, de semmiképpen ki nem szerezhettük, hanem erővel törökké tették [...] az mi atyánkfia, az ifjú legény oda vagyon.”*²⁵

Előfordultak olyan atrocitások is, amelyeknek nem volt meghatározott kiváltó indoka és látszólag nem is hirtelen dühből, csupán kegyetlen szórakozásból követték el őket. Ez történt Kállay Jánosné jobbágyával is, akit a kállói vitézek bottal kényszerítettek, hogy velük igyon, majd az erőszakkal megitatott bort többszörösen kifizettették vele.²⁶ Sok tanúvallomásban külön kiemelték, hogy a falvakra érkező katonák a női lakosokon sem könyörültek. Zelemérből azt panaszták, hogy a katonák asszonyaikat is zaklatták: *„jámbor feleségünknek beste lélek kurva neve”*.²⁷ Hasonlókról számoltak be az egyekiek is: *„ha beszállanak reánk, nem mi vagyunk az gazdák, hanem ők és beste lélek kurva nevünk mind feleségünknek s magunknak.”*²⁸ A gyakori szidalmazásokon, fenyegetéseken túl olykor előfordult, hogy az asszonyokat meg is verték.²⁹ A legsúlyosabb esetről azonban a királyteleki jobbágyok számoltak be, akiknek mezejéről a szekerek és lovak mellett három asszonyukat is elhurcolták a végvári katonák.³⁰

Az 1588-ban feljegyzett panaszáradat tisztán mutatja, hogy a jobbágyság állapota a térségben a 16. század végére tarthatatlanná vált. A sanyargatott parasztok kilátástalan helyzetükben oltalmat keresve gyakran fordultak uraikhoz vagy éppen úrnőikhez segítségért. Ez utóbbira példa Báthory István vezető szervitorának, Kereky Jánosnak feleségéhez, Pettry Annához intézett levél. Ebben jobbágyai arra kérték Pettry Annát, hogy a hetek óta náluk állomásozó és fosztogató katonák kihajtására küldjön birtokairól erősítést.³¹ A segítségkérés azonban sokszor visz-

²³ Szabolcsi Gravámen, Fol. 86.

²⁴ A tizenöt éves háború korszakában az országszerte nélkülöző végváriak között sokan akadtak, akik rabejtéssel vagy akár fizetett emberrablással tettek szert anyagi javakra. Értelemszerűen ez a rabejtési gyakorlat elsősorban az ellenséges fél emberei ellen irányult. (PÁLFFY, 1997b. 17.)

²⁵ Szabolcsi Gravámen, Fol. 97.

²⁶ Szabolcsi Gravámen, Fol. 86.

²⁷ Szabolcsi Gravámen, Fol. 109.

²⁸ Szabolcsi Gravámen, Fol. 79.

²⁹ Szabolcsi Gravámen, Fol. 86; 92.

³⁰ A jobbágyok vallomása alapján az asszonyrablás rendkívüli esetnek számított: *„azt is vallják hitük szerint, hogy csak az elmúlt napokban, az mezőnkről három asszonyembert, lovastul, szekerestül elkapták hatalmasul, mely hallhatatlan dolog, hogy asszonyembereket elvigyének, kiket nem tudunk az sok kóborló katonák miatt, hova való”*. Szabolcsi Gravámen, Fol. 103.

³¹ Szabó Balázs levele a jobbágyok tehetetlenségéről tanúskodik: *„Ez novába azt akarom kegyelmednek tudtára adni, hogy mikor uramék őkegyelmék itt fenn valának jól látták őkegyelmék is, hogy itt az házban katonák voltanak, most is itt vannak. Akkor uramnak azt fogadta, hogy két hétig leszen itt, más szállást keres azért mégis itt vannak [...] mindennel ők bírnak és ők parancsolnak. Hanem kegyelmed találna valami módot benne, ha kegyelmed vagy négy legényt küldene fel, küldenék ki belőle mert az én számra ki nem megyen az házból.”* Szabó Balázs Pettry Annához, Tokaj, 1598., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 533. No. 5720.

szhang nélkül maradt, és a kezdeti könyörgések után a falusiak egyre többször fejezték ki elégedetlenségüket határozottabb fellépés útján. Telegdy János több levelében is arról számolt be öccsének, Telegdy Pálnak, hogy jobbágysai zúgolódnak. Mint írta: „*tagadhatatlanul mondják, hogy ha két, vagy három felé szolgálatják őket, mind elmennek alólunk*”.³² Telegdynek már csak azért is komolyan kellett vennie jobbágysai elégedetlenségét, mert a vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek alapján a 16. század végére a jobbágyszökések egyre nagyobb gondot jelentettek Szabolcs és Szatmár nemesei számára.³³

A problémára a birtokosok elsősorban azonnali gyakorlati megoldásokat (vagy megoldási kísérleteket) kerestek, de akadtak olyan nemesek is, akik hajlamosabbak voltak önmagukra is vonatkoztatni a bajok eredetét. Több olyan példát is találni, amikor a hadakozó nemesek a kizsigerelt, sanyargatott köznép felé fejezték ki együttérzésüket. Telegdy Pál 1589 augusztusában a kállói végekről írta feleségének, Várday Katának: „[...] *továbbá, még mi itt lézengünk széjjel, ki nekem oly nehéz, hogy egy hidegletés gyanánt esik, hogy az szegény népen kell élnünk*”.³⁴ Végrendelésében ecsedi Báthory István is reflektált a jobbágyok helyzetére. A főúri végakaratokra jellemző gesztus volt a jobbágyok említése, ennek megfelelően Báthory is kikötötte, hogy halála után őket se temetése költségeivel, se mással ne háborgassák, másrészt bocsánatot kért, ha szükségében túlterhelte volna jámbor jobbágysait.³⁵ Ugyanakkor a jobbágyszökések okát sokan éppen abban látták, hogy a birtokosok közömbösek voltak a falusiak nyomorúságos helyzetével szemben, nem óvták meg őket az idegenek és végváriak betöréseitől és visszaéléseitől.³⁶ A forrásokból az is kiderül, hogy a Szabolcs és Szatmár vármegyei jobbágyszökések főbb célpontjai a Báthory-birtokok voltak,³⁷ amire plauzibilis magyarázat, hogy ezeket kevésbé sújtották a magyar katonák betörései, mint a köz- és kismemesek falvait, hisz Báthory tekintélye és hadiereje sokszor elég volt, hogy távol tartsa a portyázókat.³⁸ Természetesen ez nem jelentette azt, hogy a főispán birtokai érinthetetlenek let-

³² ECKHARDT, 1944. 69.

³³ Szembetűnő a szökésekkel kapcsolatos ügytípusok megszaporodása a vármegyékben, a korszakban a szolgabírák szinte mindennapos feladatává vált az ezekben való intézkedés. A birtokosok rendszeresen kértek végrehajtást jobbágaik ellen Szabolcs vármegye törvényszékén. (Elenchus rerum judicialium III. 1584–1599. MNL SzSzBML IV.1.a. Anno 1584., 1597. Pag. 12; 565.)

³⁴ ECKHARDT, 1944. 26.

³⁵ VADÁSZ, 2002. 26.

³⁶ Kereky János a jobbágyszökések kapcsán Tatay Istvánhoz, ecsedi Báthory István titkárához írt sorai rávilágítanak arra, hogy a nemesek mennyire rá voltak szorulva jobbágaikra: „*sok ember arra magyarázzák, hogy gonoszul tartjuk jobbágyinkat és azért mennek az urunk jószágában, úgy vagy, hogy mi nekünk is az jobbágyok munkájával kell táplálnunk magunkat*.” Kereky János Tatay Istvánhoz, Bogát, 1591. február 28., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 536. No. 9406.

³⁷ A jobbágyok szökése elkerülhetetlen következménye volt a katonák dúlásainak, hiszen úgy érezték „*hogy soha ennél több hatalmasság nem volt rajtuk, mint szinte mostan cselekednek rajtuk*”. Szabolcsi Gravámen, Fol. 93. A szökést választók nemcsak Báthory birtokai felé vehették az irányt. A korszakban jellemző volt, hogy a török (és a Felső-Tisza-vidék esetén egyéb: tatár, kozák, lengyel, erdélyi stb.) támadásoknak kitett vidékekről tömegesen vándoroltak el jobbágyok a hódolt-sági területekre, ahol kiszámíthatóbb körülmények között élhettek. (SZAKÁLY, 1979. 30.)

³⁸ Kereky János megfogalmazásában: „*az urunk jószágát magyar ember nem meri nyomorgatni, vagy bántani és ezért siet főképpen az urunk jószágában az mi jobbágyunk*”. Kereky János Tatay Istvánhoz, Bogát, 1591. február 28., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 536. No. 9406.

tek volna, a Báthory birtokát képző Szentmihály és Keresztút lakosai is vallomást tettek a kóborló német és magyar katonák ellen,³⁹ mi több, Báthory maga is több levelében panaszkolt a kállói kapitánynál, hogy királyteleki és encsenci jobbágyságot sokat szenvednek a végváriak miatt.⁴⁰

Az erőszaktevők: Kálló végvár és vitézei

A tizenöt éves háború előestéjén nem csak a jobbágyság szenvedett Szabolcs vármegyében; a 16. század végén az agresszorok, azaz a végvárok és a végvári vitézek helyzete is ínséges volt.⁴¹ Mint ahogy az a jobbágyság sérelemjegyzékéből is kiderült, a rendre elmaradó fizetések miatt a katonáknak gyakran élelemre sem maradt pénzük. Az, hogy a falusiakra rárontva fő zsákmányuk az élelem és olyan alapfelszerelések voltak, mint a szekér vagy hordók, mindennél jobban mutatja a végvárok ellátatlanságát. Kálló nyomorúságos körülményei nem számítottak kivételnek, az összes közeli vár, Szatmár, Tokaj, Kisvárd, de még Ecsed is a fizetelenségtől szenvedett.⁴² Kálló helyzete már egy évtizeddel korábban, 1578-ban is válságosnak tűnik fel kisserényi Serényi Mihály kállói kapitány soraiban:

„[...] nemhogy az kállói főlegényéknek volna élésük, de én magamnak sincsen, mert mióta Kállóban lakom, semmit személyemre, sem asztalpengzre, sem trombitákra, dobra, zászlóra semmit sem adtanak. Az mit jószágomból kaphatok, avval élek és avval tengek az vitézök között egy napról másra [...] Az Isten előtt is nem egyéb az oka ennek, hanem az fejedelem az, ki nem fizet meg.”⁴³

Serényi Mihály okkal reménykedhetett abban, hogy panasza meghallgatásra talál, mert Kálló végvára fontos stratégiai pont volt a török elleni védekezésben, így az ország közös ügye volt, hogy megfelelő állapotban, felkészülten várhassa az ellenséges csapatokat. Már a vár megépítésének körülményei is arra mutatnak, hogy Kállónak a kezdetektől kulcsfontosságú szerepet szántak a felső-magyarországi határvédelemben, hiszen egészen addig az Észak-Tiszántúl Szolnok felől teljesen nyitva állt a török előtt.⁴⁴ A várat 1570-ben kezdték el építeni Hans Rueber felső-magyarországi főkapitány gondnoksága alatt,⁴⁵ de egy anekdota szerint az

³⁹ Szabolcsi Gravámen, Fol. 98; 104.

⁴⁰ Ecsedi Báthory István Csapy Kristófhöz, Ecsed, 1586. október 4., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 365.

⁴¹ Ugyan a gravámen Ecsed, Szatmár és Tokaj ellen is tartalmaz szép számmal panaszokat, azok zöme Kálló ellen irányul, ezért emelem ki a végvárok sorából és mutatom be példáján keresztül az erőszaktevők helyzetét.

⁴² A végvárok ellátása neurealgikus pontja volt a 16–17. századi Habsburg-kormányzatnak. A kérdést több aspektusból is körbejárja: PETERCSÁK–BERECZ (SZERK.), 2001.

⁴³ KOROKNAY, 2006. 16–17.

⁴⁴ KOROKNAY, 1986. 168. A 16. század végén Tokaj és Ecsed között különösen gyengének számított a felső-magyarországi védelmi rendszer, ahol ráadásul az oszmán betörések mellett egy esetleges erdélyi támadástól is tartani kellett. (PÁLFFY, 1995. 154.)

⁴⁵ KOMÁROMY, 1897. 27.

akkori szabolcsi főispán, ecsedi Báthory Miklós is részt vett az építkezésben.⁴⁶ Az erősség hamarosan fel is épült, majd az 1574. évi V. törvénycikk végvárrá minősítette.⁴⁷ A vár körülményeihez további adalékokkal szolgál Jacques Bongars francia diplomata beszámolója. Bongars törökországi követségbe igyekezve 1585-ben Magyarországon is átkelt és részletes leírást készített a császári-királyi határvédelmi rendszer várairól, köztük Kállóról is. Naplójában a következőképp láttatta a várat:

„Kálló mocsaras vidéken lévén, három bástyával ellátott kis vár. Tüzérségben és egyéb hadi kellékekben nincs hiány. A törökök közeledtére elsütik az ágyúkat, hogy a falusi lakosságot értesítsék, mire ezek az erősségekbe, vagy távolabbi vidékre menekülnek értékesebb holmijukkal. Helyőrség 200 német. Ezenkívül szép számmal vannak huszárok és szabadhajdúk is.”⁴⁸

A helyőrség létszámát illetően Bongars tévedett, valójában a kállói várban ekkor mintegy 350-400 katona szolgált,⁴⁹ felerészt németek. Kapitányuk pedig ezekben az években eszenyi Csapy Kristóf volt, akinek személye megkerülhetetlen a 16. század végi Felső-Tisza-vidék történetében. A hozzá címzett levelek⁵⁰ alapján 1578–1579 fordulóján került a kállói vár élére, és egészen haláláig, 1594 elejéig⁵¹ teljesített ott szolgálatot. Az előkelő családból származó kapitány rokonságban állt több tekintélyes felső-magyarországi családdal. Sógora volt Deregnyey Pál szatmári lovaskapitány, unokanővéreit Melith István, Melith Pál és Ibrányi Ferenc vették feleségül,⁵² második felesége, Telegdy Borbála révén pedig rokonságba került a kiskvárdai várban élő Szakolyi-Várday-Telegdy famíliával is.⁵³ A katonáitól visszatérően elszenvedett sérelmek ellenére úgy tűnik, hogy Csapy Kristóf kedvelt és központi személyiség volt a Felső-Tisza-vidék nemesei között. Maga Báthory István is több alkalommal szívélyes hangvételű leveleket intézett hozzá és kitartóan

⁴⁶ Az anekdota szerint Báthory egy ásóval a kezében és „*Kutyja legyen, ki ezen a helyen várat építeni nem akar!*” felkiáltással jelölte ki a vár építésének a helyét. (KOROKNAY, 2006. 10.)

⁴⁷ KOROKNAY, 1961. 80.

⁴⁸ KOROKNAY, 1961. 81.

⁴⁹ GAUSZ, 2016. 142.

⁵⁰ A Zichy család zseléi levéltára hozzávetőlegesen ötszáz Csapy Kristófhöz intézett levelet őriz. (MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510–511.)

⁵¹ Az utolsó hozzá intézett levél 1594. márciusi keltezésű: Csáky István Csapy Kristófhöz, Adorján, 1594. március 6., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 423. Ugyanakkor felesége, Telegdy Borbála már 1593-ban Csapy megromlott egészsége miatt aggódik. (Telegdy Borbála Csapy Kristófhöz, Bezdéd, 1593., MNL OL P 707, XXXII. sorozat Fasc. 511. No. 754.) A kapitány halálának oka az a baleset lehetett, amit az ecsedi Báthory Istvántól kapott lóval szenvedett el: „*Te kegyelmeddel az Úr adta ló esett volt és kegyelmed igen megsérült volt s kegyelmed igen beteg miatta.*” Idézi: ECKHARDT, 1944. 133.

⁵² KOROKNAY, 2006. 18.

⁵³ Kiskvárdai lakói közül Szakolyi Miklós alországbíró és Telegdy Pál is Báthory István fontos szervitorai közé tartozott, mi több, Telegdy Pált és feleségét, Várday Katát Báthory legkedvesebb rokonai között tartotta számon. Csapy beházasodása a famíliába tehát szorosabbra fűzte a szálakat közte és az országbíró között is.

kereste társaságát,⁵⁴ ami a köztudottan nehéz természetű országbírótól nem volt magától értetődő gesztus. Rokonszenvét, mint oly sok mást, nagybátyjától (főispáni és országbírói címeiben elődjétől) Báthory Miklóstól örökölhette, aki szintén baráti viszonyban volt a kállói kapitánnyal.⁵⁵ De a környék olyan vezető nemesei is, mint Szakolyi Miklós alországbíró, Melith Pál szatmári kapitány, Károlyi Mihály (a későbbi azonos nevű főispán apja) és Bocskai István⁵⁶ is barátságukról biztosították Csapyt.

Ugyanakkor a levelezésben tagadhatatlanul megjelenik a feszültség, amit a katonák folytonos dúlásai okoztak. A kállói kapitánynak írt levelek jó részét a katonaság által okozott károk elpanaszolása tette ki. Ezek a panaszlevelek a feladók vérmérséklete és pozíciója függvényében változatos képet mutatnak. Szennyessy Mihály, Báthory István szervitora alázatos kérést fogalmazott meg, hogy birtokait ne pusztítsák tovább Csapy emberei,⁵⁷ Ibrányi Ferenc már határozottan szólította fel a kapitányt birtokai elkerülésére,⁵⁸ Ghiczzy János váradi kapitány pedig szigorúan utasította Csapyt, hogy a Bihar vármegyei, hódolt településeknek engedje a fahordást a törökök számára, hogy azok *„meg ne nyomorodjanak ennél is inkább az török miatt”*.⁵⁹ A kállói vitézek túlkapásai természetesen Csapy Kristóf és ecsedi Báthory István kapcsolatán is nyomot hagytak. Az országbíró 1585 és 1593 között írt leveleiben az alapvetően baráti hangvétel ellenére rendszeresen felbukkantak a korholások, felszólítások Szabolcs és Szatmár vármegyék népének zaklatása miatt. Báthorynak saját birtokai érdekében is írnia kellett, így többször is figyelmeztette Csapyt, hogy hagyjon fel encsenci jobbágynak háborgatásával. Leveleiben az országbíró határozott, de békére törekvő hangot ütött meg. Csapy felé irányuló bizalmát jól mutatja, hogy a királyteleki jobbágyok dolgában

⁵⁴ A levelek tanúsága szerint Báthory és Csapy is nagy kedvelői voltak a vadászatnak. Báthory többször is lelkesen számolt be a kállói kapitánynak sikeres vadászatairól: *„mert, ha húsz agara is lett volna, azok is fáradra futották volna magukat a nyulak után.”* Báthory István Csapy Kristófhhoz, Ecsed, 1592. március 19., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 376.

⁵⁵ A vadászat iránti lelkesedést Báthory Miklós is osztotta Csappal, akinek agarai, úgy tűnik, a környék legkiválóbbjai közt voltak. (Báthory Miklós Csapy Kristófhhoz, Tagy, 1584. június 14., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 380.)

⁵⁶ Bocskai leveleiben különösen szívélyes hangot ütött meg: *„Isten látja, szeretettel szolgálók kegyelmednek, mint uramnak s atyámfiának. Nem is tudom uram, hogy mi legyen az oka, de inkább hiszem, hogy én vagyok, hogy nem mint kegyelmed volna, hogy atyafiai lévén ily kevés conversationk vagyon. Én tudom pedig, hogy mikor én kegyelmed személye mellett lehetnék, egy medve kettőnk meg nem próbálna.”* Bocskai István Csapy Kristófhhoz, Székelyhida, 1587. október 21., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 388.

⁵⁷ *„Volna valami kevés szegény népem és valami kevés majorságom, kiknek bizonyít sok bántások voltak, mind az uraimtól és mind pedig az német uraimtól. Kérem kegyelmedet, mint jó bízott uramat, hagyja meg kegyelmed az uraimnak, ne bántanák annyi kevés majorságom ott volna, és kerteimben se bocsássanak lovakat.”* Szennyessy Mihály Csapy Kristófhhoz, Ecsed, 1580. május 12., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 511. No. 722.

⁵⁸ *„Kegyelmed az én jobbágymaimat ne kergesse se falun, se városon, sem mezőn.”* Ibrányi Ferenc Csapy Kristófhhoz, Ibrány, 1587. január 11., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 497.

⁵⁹ *„Az mi az kegyelmedekhez tartozó, azzal kegyelmed szabad, ha nem enged is kegyelmed, de az ide tartozóktól kegyelmed legyen békességes, oltalmazták ők is szegények az töröktől magukat, az mint oltalmazhatják.”* Ghiczzy János Csapy Kristófnak, Várad, 1580. április 6., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 476.

Báthory István a kállói kapitány oltalmát remélte az idegen betörők ellen.⁶⁰ „*Jobb az jó szomszédság az háborúságnál*” – írta egy másik alkalommal Báthory, ugyanakkor kész volt minden Csapy által elhajatott marha után hármat elhajtani a kapitány jószágából.⁶¹ Legkeményebb levelét Báthory 1592 májusában írta, amikor tudomást szerzett arról, hogy a kapitány az ő ecse di birtokairól vitet el embereket fát hordani Kállóra.⁶² „*Jól tudja azt kegyelmed, hogy mi az kegyelmed tisztiben magunkat nem avatjuk, mert hogy az mire gondunk nincsen, abban magunkat nem akarjuk avatni. Az illenék kegyelmedhez is, hogy az mi hivatalunkban és tisztünkben kegyelmed is ne avatná magát*” – intette és emlékeztette helyére Csapyt az országbíró, fenyegetően hozzátéve: „*[...] mert ha mindezt cselekedni kegyelmed az jó barátság és az szomszédság köztünk meg nem maradhat*”.⁶³ Báthory azonban nem csak saját érdekét védte, főispáni minőségében felszólalt az oltalma alatt állókért is. 1587 nyarán határozottan utasította Csapyt, miután az elhurcolta magával Telegdy Gáspárné egy katonáját Kállóba, hogy hagyjon fel az özvegy háborgatásával, mert az annak védtelen állapotára nézve különösen méltatlan eljárás.⁶⁴

A kállói vár helyzetéről sokat elárulnak azok a levelek, amelyeket a felső-magyarországi végvidéki és kerületi főkapitányok intéztek Csapy Kristófhoz. A főkapitányi tisztet betöltők közül Hans Rueber von Püchsendorf, Ferdinand zu Nogarola, Claudius von Roussel, Ferdinand zu Hardegg gróf és Christoph von Teuffenbach zu Mairhoffen levelei maradtak fenn.⁶⁵ Ezek jórészt azokra a kállói várral kapcsolatos nehézségekre adott válaszok, amelyekről Csapy Kristóf beszámolt feletteseinek. Visszatérő problémát jelentett a vár rossz állapota,⁶⁶ de a német és magyar katonák közötti villongások is felsőbb autoritás beavatkozását igényelték.⁶⁷ A legegétőbb

⁶⁰ „*[...] hisszük kegyelmedet oly jó szomszéd barátunknak lenni, hogy kegyelmed más ellen is megoltalmazná jobbágyinkat.*” Báthory István Csapy Kristófhoz, Ecsed, 1592. március 19., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No.376.

⁶¹ Báthory István Csapy Kristófhoz, Ecsed, 1586. október 4., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 365.

⁶² Báthory István Csapy Kristófhoz, Ecsed, 1592. május, MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 377.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Báthory István Csapy Kristófhoz, Tagy, 1587. július 21., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 366.

⁶⁵ A főkapitányságot az alábbi sorrendben töltötték be: Hans Rueber von Püchsendorf: 1568–1584; Ferdinand zu Nogarola: 1584–1588; Claudius von Roussel: 1588. szeptember – 1588. november; Ferdinand zu Hardegg gróf: 1591–1592; Christoph von Teuffenbach zu Mairhofen: 1592–1598. (PÁLFFY, 1997a. 272–273.) Nem véletlen, hogy a korszakban a felső-magyarországi főkapitányok zömében nem a magyar nemesek közül kerültek ki. A tisztántúli főkapitányság kiépítése elsősorban nem az oszmánokkal, hanem Erdéllyel szemben védelmezte a magyar királyok fennhatósága alá eső vármegyéket, így fontos volt, hogy a szervezet élén feltétlen Habsburg-hű kapitányok álljanak. (PÁLFFY, 1996. 198–199.)

⁶⁶ Claudius Roussel levelében felidézte Csapy beszámolóját, melynek alapján a vár siralmas állapotban volt: „*[...] már a kapu is romladozni kezdett, annyira, hogy majd be is alig zárják.*” Claudius Roussel Csapy Kristófhoz, Kassa, 1591. május 31., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 511. No. 687.

⁶⁷ 1584 nyarán Csapy azért adott be panaszt a felső-magyarországi főkapitányhoz, mert egy német katonája meggyilkolt egy magyart, és ez komoly indulatokat szított a vitézei között. Nogaroláék vizsgálata szerint a gyilkosságot a magyar katonák provokálták ki. (Ferdinand Nogarola Csapy Kristófhoz, Kassa, 1584. június 15., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 597.)

kérdés azonban a rendre elmaradó fizetések pótlása volt. Csapy újból és újból előjövő panaszaira a fizetetlenséggel kapcsolatban Hardegg, Nogarola, Roussel, Rueber és Teuffenbach is biztató, de legtöbbször konkrétumokat nélkülöző választ tettek.⁶⁸ A főkapitányok igyekeztek hangsúlyozni, hogy a kállói vár problémáját sajátjuknak tekintik, és minden eszközzel a hiányzó források előteremtésén dolgoznak,⁶⁹ kapcsolatba lépve a királlyal és a Szepesi Kamarával is. A helyzet orvoslására az elmaradt fizetések megérkezéséig a főkapitányok egyöntetűen egy megoldást javasoltak: a vármegyékre kirótt ingyenmunkák szigorú behajtását. A levelekben hangsúlyozták egyrészt a vármegyék felelősségét a Magyar Királyság védelméért folytatott harcban, másrészt Csapy kötelezettségeit, amelyek teljesítésével végvári kapitányként a hazájának és királyának is tartozott. *„Azért bíztatik ő felségétől és bocsáttatik akármely kapitánynak az ő felsége végháza kezében, hogy mindelektől gondviselője legyen”* – írta Nogarola Kassáról, szorgalmazva Csapyt, hogy az ingyenmunkától húzódozókról készítsen lajstromot, az engedetlenek birtokaira pedig bátran hajtassa ki embereit.⁷⁰

Habár a kállói várhoz kirótt ingyenmunkákat a felső-magyarországi főkapitányok nem félték erőszakkal behajtatni, a túlkapásoktól igyekeztek elhátárolódni. Claudius Roussel 1590 nyarán figyelmeztette Csapyt, hogy tudomására jutott, sok a panasz a szatmári, tokaji és kállói vitézekre, figyeljen oda és ne adjon több okot a háborúságra.⁷¹ Csapy felelős volt emberei cselekedeteiért is, ezért amikor katonái Hunyadi Pál vezetésével 1591 májusában kiszálltak a falvakra és egy helyütt, puszta szórakozásból a jobbágyokat kifeszítve a szekér után kötötték, majd a lovakat *„jó darab földön hajtatták, hogy majdnem megfulladtak a jámborok”*, Roussel újra figyelmeztette és békességre intette, különösképp elítélve Hunyadiék kegyetlenségét: *„ki Isten ellen való dolog, mert még a pogányt sem halljuk, hogy azt cselekedje a szegénységen”*.⁷² A felső-magyarországi főkapitányok egyrészt érzékelték a kállói vár válságos helyzetét és igyekeztek a lehetőségeikhez mérten megoldani azt, másrészt azonban soha nem mulasztották el a végvári kapitány és a vármegyei nemesség felelősségét hangsúlyozni. Mindez pedig végső soron mégiscsak azt jelentette, hogy az elmaradt fizetésekre várva Kálló sokszor magára maradt.

A vármegyék panaszai alapján önkényeskedő és a szegény nép nyomorúságával szemben közönyös várkapitányként feltűnő Csapy Kristóf valójában mindvégig kényszerpályán mozgott. Ha enni akart adni embereinek, sokszor nem volt más választása, mint kiküldeni őket a falvakba élelemért. Hogy a két pólus, a várkapitányi felelősség és a vármegyék népének békéje közötti örlődést hogyan élhette meg

⁶⁸ *„Az vitézeket kegyelmed biztassa és adjon jó reménységet nekik, a pénz már Kassán van [...] az vitézekre nagy gondunk vagyion, legyenek csak helyben és vigyázzanak erősen.”* Christoph von Teuffenbach Csapy Kristófhhoz, Kassa, 1592. október 5., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 511. No. 765.

⁶⁹ Hans Rueber Csapy Kristófhhoz, Kassa, 1584. január 13., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 511. No. 691.

⁷⁰ Ferdinand Nogarola Csapy Kristófhhoz, Kassa 1585. szeptember 15., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 510. No. 601.

⁷¹ Claudius Roussel Csapy Kristófhhoz, Kassa, 1590. augusztus 24., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 511. No. 686.

⁷² Claudius Roussel Csapy Kristófhhoz, Kassa, 1591. május 31., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 511. No. 687.

Csapy, jól mutatják elődjének, Serényi Mihálynak hozzá intézett levelei. 1588 elején Serényi ugyanis arról írt, hogy egy barátjától értesült róla, Csapy komolyan fontolgatja, hogy leteszi kállói tisztségét.⁷³ A volt kapitány minden jel szerint a maga módján szívén viselte Kálló sorsát,⁷⁴ és talán éppen az ő biztatásának hatása, hogy Csapy Kristóf végül mégsem mondott le tisztségéről, és egészen haláláig viselte a végvári kapitányság terhét.

A vármegye válasza

Szabolcs és Szatmár vármegye tisztikara számára az 1580-as évek végére nyilvánvalóvá vált, hogy a válságos állapotok enyhítése érdekében lépni kell. Ennek a felismerésnek volt az eredménye a sérelemjegyzék elkészítése, amely alapján a vármegye nemesi közgyűlése átfogó képet kaphatott a háborús dúlások következményeiről. Ugyanakkor a 16. század végén már a vármegye működésére és szervezetére is érezhetően hatással volt az állandósuló hadiállapot. A lakosság panaszára a vármegyének úgy kellett választ adnia, hogy közben saját intézményi struktúráit és működését is csak nagy nehézségek árán sikerült biztosítani. A katonák fosztogatásai, magyarok és idegenek betörései természetesen nem álltak meg Szabolcs határánál, a térség legtöbb problémájában Szatmár ugyanolyan mértékben érintett volt. A közös főispán és a közös birtokosok okán a következmények és a megküzdési stratégiák is megegyeztek a két vármegyében.

A válságos idők elsősorban a vármegyei tisztségviselők feladatainak sokasodását és átalakulását hozták magukkal. A 16. század végétől a vármegye felhatalmazásával az alispánoknak és szolgabíróknak kellett kivizsgálniuk minden erőszakkal elfoglalt nemesi birtok, erdő, föld, kúria és bármely nemesi jószág ügyét, és ezekben igazságot szolgáltatni; ezt 1602-ben Szatmár vármegyében törvénybe is iktatták.⁷⁵ Többször az alispánokra hárult a vármegye által kivetett adók, taxák, *subsidiumok* behajtása, illetve ehhez kapcsolódóan a végvárak ellátásának, nem egyszer a végvári katonák fizetésének, illetve a közmunkáknak a biztosítása, végrehajtatása is. A vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek tanúsága szerint ebben a helyzetben az alispáni tisztség sokszor inkább jelentett terhet, mintsem kiváltságot a nemesek számára. Amikor Bagossy Pál szatmári másodalispánt 1605. április 6-án negyedszerre is megválasztották, azzal a feltétellel vállalta csak a tisztséget, hogy amikor megbízatása negyedszerre is lejár, szabad és mentes lesz ettől a hivattaltól.⁷⁶ Hasonlóképp Dengeleghy Bernát még hivatali ideje lejárta előtt engedélyt kért Báthorytól annak letételére, de a megye nemességének megerősítésére és

⁷³ „Továbbá beszéle egy barátom, hogy kegyelmednek volna akarátja, hogy Kállót letenné, ha úgy vagyon, kérem kegyelmed, jelentse meg énnemem [...] noha az én személyemnek mostan jobb fizetése vagyon, inkább szolgáltnék most is egy végházban.” Serényi Mihály Csapy Kristófhhoz, Felső-Méra, 1588. március 25., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 511. No. 701.

⁷⁴ „Egészségedért és a kállai vitézekért erősen iszom, amint ihatom, mikor borom vagyon.” Serényi Mihály Csapy Kristófhhoz, Felső-Méra, 1589. február 19., MNL OL P 707, XXXII. sorozat. Fasc. 511. No. 705.

⁷⁵ Közgyűlési jegyzőkönyvek, Szatmár vármegye. MNL SzSzBML, IV. A. 501. a. Anno 1602. Fol. 100.

⁷⁶ BALOGH, 1986. Fol. 175.

kérlelésére végül megbízási éve végéig maradt.⁷⁷ A háborús dúlások miatt rendre elmaradozó tisztségújítások azt jelentették, hogy a főispán és a vármegye legtöbbször meghosszabbította az alispánok és egyéb vármegyei tisztségviselők hivatali idejét,⁷⁸ így sokszor nem volt egyszerű megszabadulni a terhes kötelezettségektől.

Az adminisztráció nehézségeinél súlyosabb gondot jelentett, hogy a vármegye számára teljesített szolgálat nem volt minden veszélytől mentes. 1593. július 4-én a Szatmár vármegyei közgyűlés arról hozott határozatot, hogy a megye szolgálatában elfogott és török fogságba jutott Cseres László váltságdíjának hátralékára a pozsonyi országgyűlési taxa felét szedjék be.⁷⁹ Minthogy a vármegyei tisztségviselők magától értetődően igyekeztek elkerülni, hogy Csereshez hasonlóan fogságba essenek, nem ment ritkaságszámba, hogy a szolgabírók, esküdtek és jegyzők a hajdúk, törökök, tatárok elleni menekülés miatt nem tudtak megjelenni a vármegyei gyűlésen. Az állandósuló betörések és fosztogatások miatt olykor megesett az is, hogy a vármegye csak nagy nehézségek árán talált olyan nemest, aki hajlandó lett volna követségbe menni.⁸⁰ A vármegyei szervezetnek voltak olyan hivatalai, amelyek ellátását különösen nehéz volt pótolni. Nem egyszer megtörtént, hogy egyes tisztségviselők, elsősorban a jegyző elmaradására hivatkozva, a korábban összehívott gyűlést elnapolták. Az országos gyakorlathoz híven előfordulhatott, hogy a jegyző távollétében az egyik írástudó esküdt, szolgabíró vagy maga az alispán végezte az írásbeli munkát.⁸¹ Mégis, a *notarius* személye és magasabb szintű képzettsége olyannyira fontos volt a vármegye számára, hogy az ügyintézés jóformán megbénította, ha a jegyző nem tudott személyesen jelen lenni a kongregációkon.⁸² Éppen ezért, hogy a Szabolcsban és Szatmárban egyaránt jegyzőként működő felsőpulyai Büky Farkas jobban igyekezzen hivatalát ellátni, 1594 tavaszán a vármegye határozatot hozott, hogy minden porta után hat dénárt szedjenek be számára, továbbá a büntetéspénzeket is az ő kezéhez szolgáltatassák.⁸³

Ilyen körülmények között rendelte el a vármegye az első szabolcsi gravámen összeírását. A sérelemjegyzék elkészülte után Szabolcs vármegye késlekedés nélkül értesítette Csapy Kristófot az összeírás eredményéről és a vármegye határozatáról. A falvak beszámolóit mérlegelve a következőket írták a kállói kapitánynak: *„A főkapitány úr követelésével kapcsolatban határozatotott, hogy Szabolcs vármegye a lovasokat és gyalogosokat nem tudja eltartani a katonák végtelen elnyomásai és végtelen fosztogatásai*

⁷⁷ Közgyűlési jegyzőkönyvek, Szatmár vármegye. MNL SzSzBML, IV. A. 501. a. Anno 1604. Fol. 167.

⁷⁸ Egy példa erre 1597-ből: *„Bár a megye régi szokása szerint a tisztújítás ideje már elmúlt, és az alispánok helyére újakat kellett volna választani, a még mindig dühöngő háborús zavarok miatt a tisztség változtatás alkalmatlannak tűnik, azért amíg a mostani hadjárat tart, az eddigi alispánt, Kókényesdi Pál, a három szolgabíró, Berczely Ferencet, Nagy Mátyást és petényi Joó Zsigmondot hivatalukban hagyják.”* BALOGH, 1986. Fol. 63.

⁷⁹ Közgyűlési jegyzőkönyvek, Szatmár vármegye. MNL SzSzBML, IV. A. 501. a. Anno 1593. Fol. 7.

⁸⁰ *„Mivel e férfiak, miután a megye nemesének és nemtelenjeinek nagy része az Erdélyben garázdálkodó és kóborló törökök és tatárok bosszantó dühöngése miatt, fenyegető veszélytől féltébe, legtöbb nemes Bereg megyébe futott és ott rejtőzik, nem akartak követségbe menni.”* BALOGH, 1986. Fol. 371.

⁸¹ FÖGLEIN, 1936. 157.

⁸² Azt, hogy a jegyzőnek kiemelt szerepe volt a megye működésében, jól jelzi az is, hogy az egyedüli biztos fizetéssel rendelkező tisztségviselő volt a vármegyében. (BALOGH, 2000. 216.)

⁸³ BALOGH, 1986. Fol. 174.

miatt, sőt az ország közös törvényeivel ellentétes rendeletek értelmében nem cselekedhet.”⁸⁴ Ezután néhány héttel a vármegye a kállói várhoz tartozó szárazmalom építéséről is határozatot hozott, vélhetően ezzel igyekeztek a kállóiakat távol tartani a saját malmaiktól. Emellett, a jobbágyság nyomorúságát enyhítendő, kimondták, hogy a jobbágyok pünkösöd után nem kötelezhetők őrlési munkálatokra.⁸⁵ A lehetőségekhez mérten tehát Szabolcs és Szatmár tisztkara is igyekezett közbelépni a vármegyei lakosság érdekében. Minthogy azonban még húsz évvel később is rendre előforduló panasz volt, hogy a katonák elviszik a malmokból a szegények lisztjét, a vármegye intézkedései, úgy tűnik, nem mondhatók eredményesnek.

A jobbágyok helyzetének javítási szándékával párhuzamosan a vármegye igyekezett megoldást találni a jobbágyszökésekre is, kiemelten a Báthory-birtokokra irányulóakra. 1591-ben Szabolcs vármegye határozatot hozott azokról a szökött jobbágyokról, akik a főispán uradalmába távoztak uraik birtokairól.⁸⁶ A *statutum* címe (*Azminemű panasza az vármegyének volt Báthory István urunk ónagysága ellen, ki főispánunk és országunk bírója, az gonoszul elment jobbágyok felől*) már önmagában is figyelemreméltó, hiszen arra mutat, hogy a vármegye saját főispánja ellen hozott határozatot. A nemesi közgyűlés törvénybe iktatta, hogy ettől fogva a vármegye szolgabíráját és esküdtet bármilyen nemesi birtokra kiküldhet a szökött jobbágyok felkeresésére és visszaszolgáltatására. Ez alól nem jelentettek többé kivételt sem Báthory István főispán, sem Báthory Zsigmond és egyéb nagyhatalmú nemesek birtokai sem.

A megoldási kísérletek nem álltak meg a vármegyei szinten, hiszen Szabolcs – és a kállói végvár élelmezésében bizonyos mértékben szintén érintett Szatmár vármegye – panasza eljutott az országgyűlésre is. 1596 és 1602 között több törvénycikk is született a panaszok és vádak hatására. A rendeletek kapcsán fel-tűnő a szemléletbeli változás a Csapy Kristóf alatt felső-magyarországi főkapitány-ságot viselők álláspontjához képest. Ezek a rendeletek ugyanis már egyértelműen szabályozták, sőt, bizonyos esetekben tiltották az ingyenmunkák önkényes behaj-tását. Az 1596. évi XL. törvénycikkben Szabolcs és Szatmár közös panasztételének beiktatására került sor:

„Az ország karai és rendei is Ő császári felségét arra kéri, hogy méltóztassék ezeknek a Szatmár és Szabolcs vármegyebelieknek az esedezését amiatt, hogy őket a kállói őrség számára erőszakkal és fegyverrel gabonaőrlésre kényszerítik, a katonák a szegény jobbágyok rétjeit és kertjeit lelegeltetik, fa szállítására szorítják, valamint egyéb sérelmekre is, melyekkel naponta sanyargatják és elnyomják, kegyelmesen meghallgatni.”⁸⁷

⁸⁴ KOROKNAY, 2006. 20–21.

⁸⁵ KOROKNAY, 2006. 21.

⁸⁶ Közgyűlési jegyzőkönyvek, Szabolcs vármegye. Proth. VII. MNL SzSzBML IV. 1. a. Pag. 258.

⁸⁷ 1596. évi XL. törvénycikk: *„Szatmár és Szabolcs vármegyék, a Szatmárra szökött jobbágyaikra nézve, a múlt évi cikkelynek a végrehajtását kéri. Az ország rendei is Ő császári felségét arra kéri, hogy ezeknek a vármegyéknek a különböző sérelmeik megszüntetésére vonatkozó esedezését kegyelmesen meghallgatni méltóztassék.”*

1597-ben, a XXXVI. cikkelyben, minthogy a kállóiak nem tartották be az előzőleg meghozott rendelkezéseket, már egyenesen az ország törvényeinek megsértéséről és az uralkodó általi büntetéséről esett szó.⁸⁸ A határozott fellépés ellenére 1598-ban az ország rendjeinek ismét közbe kellett lépniük Szatmár és Szabolcs vármegyék érdekében, kérvén az uralkodót, parancsolja meg a Szepesi Kamarának, hogy tiltsa és akadályozza meg a kállói kapitány által kierőszakolt őrlési és egyéb ingyenmunkákat.⁸⁹ A helyzetet végül Rudolf király az 1602. évi XIV. törvénycikkben⁹⁰ rendezte, amikor is újra beosztotta, hogy a vármegyék mely végvárak ellátására kötelezhetőek. Ennek értelmében Kállót ettől kezdve Bereg és Szabolcs vármegyére bízta az uralkodó, és egyúttal a véghelyekhez teljesítendő ingyenmunkák szabályszerű beosztását is közölte. Szokatlannak mondható, hogy egy konkrét, regionális ügy kapcsán a törvények évről-évre rendre követték egymást, és ez is jól mutatja, hogy a Felső-Tisza-vidéki helyzet megoldása sürgető volt. Az időközben kitört tizenötéves háború és a század végére az ország északkeleti felében formálódó nemesi ellenállás pedig különösen indokoltá tette az uralkodó számára, hogy a Kálló végvárával kapcsolatos panaszokra mihamarabb választ adjon.

Összegzés

Az 1588-as szabolcsi gravámen lesújtó képet mutatott a vármegye állapotáról. Az csesedi, szatmári, tokaji és kállói katonák rendszeres fosztogatásai kiszigerelték a már egyébként is nyomorgó jobbágyságot. A szűkölködés és állandó háborús készültség olyan társadalmi feszültségekhez vezetett, amelyek hatására a német és magyar végváriak sokszor a törököktől sem tapasztalt kegyetlenséggel hatalmaskodtak a köznépen. A kilátástalan helyzetbe került jobbágyok kezdetben még reménykedtek uraik segítségében, de a Felső-Tisza-vidéki kis- és köznemesek az érdeklődés vagy a lehetőség hiányában nem tudtak érdemi segítséget nyújtani. Ilyen körülmények között elkerülhetetlen volt, hogy a jobbágyok tömegesen szökjenek el sanyargatott falvaikból. Az, hogy menekülési útvonaluk legtöbbször valamelyik Báthory-birtokra vezette őket, tovább növelte a feszültséget a vármegyében. Különösen nehezítette a helyzetet, ha a főispán tulajdon szervitorainak jobbágyairól volt szó, hiszen Báthorytól dominuszi minőségében elsősorban oltalmat és jó akaratot vártak el famíliájának tagjai. Úgy tűnik azonban, hogy a fizetések hiányára szintén gyakorta panaszkodó országbíró csak nehézkesen szolgáltatta

⁸⁸ 1597. évi XXXVI. törvénycikk: „*Szatmár és Szabolcs vármegyéket a kállói erősséghez fa- és teherszállításra ne kényszerítsék és azzal ne háborgassák.*” A törvénycikk paragrafusai: „1. § Mindazonáltal ezeket a panaszokat eddig még semmiképpen sem teljesítették, hanem őket most is a legsúlyosabban háborgatják és kényszergetik. 2. § Ezért megállapították, hogy az ilyeneket, a kik az Ő felsége parancsolatait meg nem tartják és az ország közönséges végzései ellen cselekesznek, Ő felsége érdemiük szerint megbüntesse.”

⁸⁹ 1598. évi XXXVII. törvénycikk: „*Az ország rendei Ő császári felségénél Szatmár és Szabolcs vármegyék érdekében ismét közbelépnek.*”

⁹⁰ 1602. évi XIV. törvénycikk: „*A véghelyekhez teljesítendő ingyenmunkák szabályszerű beosztása.*” Természetesen nem ez volt az utolsó törvénycikk, amely a végvárakhoz tartozó ingyenmunkákat rendezte, de a 16. század végi rendeletek sorát ezzel zárta le az uralkodó (legközelebb az 1608. évi XV. törvénycikk rendelkezett a kállói ingyenmunkákról).

vissza a jobbágyokat, így eshetett meg, hogy végül Szabolcs vármegye rendeletet hozott saját főispánja ellen. A 16. századi állapotokat vizsgálva úgy tűnik, hogy az előbbihez hasonló érdekkellentétek sora határozta meg Felső-Magyarország keleti peremének mindennapjait. A jobbágyoknak elmondhatatlan szenvedéseket okozó végváriak már-már az éhhalál elől menekülve fosztották ki a falvakat. Eközben kapitányuk a felettese, a mindenkori felső-magyarországi főkapitány utasításai és a vármegye panaszai között őrlődve volt kénytelen irányítani a tiszántúli védelmi rendszer megkülönböztetett helyet elfoglaló végvárát.

A tizenötéves háború előestéjén a társadalom minden rétegében megjelent az igény a fennálló helyzet javítására. A vármegyék népének egymásrautaltsága is indokolta, hogy a hatalomgyakorlók mindenki számára elfogadható megoldást találjanak. Az, hogy a Magyar Királyságnak ezen szeglete tartós hadszíntérré változott, rendkívül leszűkítette a döntéshozók (a vármegye, a főispán, a főkapitányok és az uralkodó) mozgásterét. Épp ezért törekvéseik elsősorban arra irányultak, hogy a válsághelyzetből adódó terheket, mint a végvárak ellátása és az ingyenmunkák, valamelyest megrendszabályozzák. Ezek az intézkedések nem jelenthettek megoldást sem a jobbágyság nyomorúságos helyzetére, sem pedig a katonák és a köznép, a főispán és a vármegye, az arisztokrácia és a köznemesség között feszülő ellentétekre. Az 1588-ban Szabolcs vármegye által lejegyzett sérelmek összessége így a tizenötéves háború végén, a Bocskai-felkelés korában kulminálódott a Felső-Tisza-vidéken.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

- MNL OL** Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
P 707 Zichy család zselői levéltára XXXII. sorozat 1527–1670 közötti levelek címzettek szerinti sorrendben
- MNL SzSzBML** Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára
IV. 1. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek, Szabolcs vármegye
Elenchus rerum judicialium III. 1584–1599
IV. A. 501. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek, Szatmár vármegye

Kiadott források

- BALOGH**
1986 BALOGH István: *Regeszták Szatmár vármegye jegyzőkönyvéből 1593. május 1–1616. augusztus 6.* Nyíregyháza, [K. n.], 1986. (Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Közleményei II., Közlemények, 1.)
- ECKHARDT**
1944 ECKHARDT Sándor: *Két vitéz nemesúr Telegdy Pál és János levelezése a 16. század végétől.* Budapest, A Királyi Magyar Pázmány Péter Magyarságtudományi Intézete, 1944.

VADÁSZ

- 2002 VADÁSZ Veronika: *Ecsedi Báthory István végrendelete 1603.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2002. (*Fiatal Filológusok Füzetei – Korai újkor*, 1.)

Szakirodalom

BALOGH

- 2000 BALOGH István: *Szabolcs vármegye levéltára (1550–1767).* In: *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv*, XIV. Szerk.: GALAMBOS Sándor – KUJBUSNÉ MECSEI Éva. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, 2000. 253–276. (*A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai I., Évkönyvek*, 14.)

DOMINKOVITS

- 1999 DOMINKOVITS Péter: Sopron vármegye XVI. század végi birtokos társadalma. *Soproni Szemle*, 53. (1999) 2. sz. 99–122.

FÖGLEIN

- 1936 FÖGLEIN Antal: A vármegyei nótárius. *Levéltári Közlemények*, 14. (1936) 1. sz. 149–171.

GAUSZ

- 2016 GAUSZ Ildikó: Végvármustra francia módra: Jacques Bongars a magyarországi császári-királyi határvédelmi rendszerről (1585). *Aetas*, 31. (2016) 2. sz. 134–145.

H. NÉMETH

- 2001 H. NÉMETH István: Háború és népesség a kora újkori Magyarországon (16–17. század). In: *Történelmi Demográfiai Évkönyv*, 2001. Szerk.: FARAGÓ Tamás – ŐRI Péter. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Népegytanományi Kutatóintézet, 2001. 129–141.

KENYERES

- 2003a KENYERES István: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei. *Történelmi Szemle*, 45. (2003) 1–2. sz. 61–92.
- 2003b KENYERES István: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. *Levéltári Közlemények*, 74. (2003) 1–2. sz. 59–103.

KOMÁROMY

- 1897 KOMÁROMY András: Kálló mint végvár. *Hadtörténelmi Közlemények*, 10. (1897) 1. sz. 27–46.

KOROKNAY

- 1961 KOROKNAY Gyula: A kállói vár. In: *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 2.* Szerk.: CSALLÁNY Dezső. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1961. 73–90.
- 1986 KOROKNAY Gyula: Őfelsége kállói végháza, 1570–1610. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 21. (1986) 2. sz. 168–178.
- 2006 KOROKNAY Gyula: *Kállói kapitányok.* Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 2006. (*Tanulmányok*, 13.)

NEUMANN

- 2012 NEUMANN Tibor: „Egytelkes nemes” Egy középkori fogalom magyarázatához. *Történelmi Szemle*, 54. (2012) 2. sz. 337–345.

PÁLFFY

- 1995 PÁLFFY Géza: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 108. (1995) 1. sz. 114–185.
- 1996 PÁLFFY Géza: A török elleni védelmi rendszer története. *Történelmi Szemle*, 38. (1996) 2–3. sz. 163–218.
- 1997a PÁLFFY Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”) *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 2. sz. 257–288.
- 1997b PÁLFFY Géza: A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén. (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez). *Fons*, 4. (1997) 1. sz. 5–78.

PETERCSÁK–BERECZ (SZERK.)

- 2001 PETERCSÁK Tivadar – BERECZ Mátyás (szerk.): *Végvár és ellátás*. Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet – Dobó István Vármúzeum, 2001. (*Studia Agriensia*, 22.)

SZAKÁLY

- 1979 SZAKÁLY Ferenc: Egy „világtörténelmi curiosum”: magyar adóztatás a török hódoltságban. *Valóság*, 22. (1979) 5. sz. 23–37.